

niet zinloos om met Klifman aandacht te besteden aan de roependen in de woestijn. Zij bleken tenslotte toch de toekomst aan zich te hebben.

J. Roelevink

J. Briels, *Vlaamse schilders in de Noordelijke Nederlanden in het begin van de Gouden Eeuw 1585-1630* (Haarlem: H. J. W. Becht, 1987, 454 blz., f245,-, ISBN 90 230 0650 X).

Dit is een wonderlijk en tegelijk prachtig boek. Wonderlijk vanwege de pretentie die het uitdraagt een verklaring te kunnen geven voor de opbloei van de Noordnederlandse schilderkunst tussen ongeveer 1585 en 1630, een verklaring die geheel wordt opgehangen aan de grote stroom Vlaamse schilders (236 in de telling van de auteur), die na de val van Antwerpen naar het Noorden trok. Deze migratie en de daaruit voortvloeiende kunstproductie worden vervolgens geïntegreerd in een algehele schets van de ontwikkeling van de schilderkunst in het Noorden vóór en gedurende deze jaren. Briels bespreekt een tiental soorten schilderijen: portretten, historiestukken, genrestukken, afbeeldingen van plunderingen, overvallen en batailles, stads- en dorpsgezichten, dierstukken, stillevens, architectuur, landschappen en zeegezichten. Bij de aanvang van elk hoofdstuk geeft hij de namen van de te behandelen 'Vlaamse' schilders, want zoals de titel van het boek al zegt gaat het hem om deze schilders in de Noordelijke Nederlanden. Maar, een eerste punt van twijfel en de aanhalingstekens duiden het al aan, wie moet als Vlaams schilder worden beschouwd? Hiervoor nu zijn de criteria uiterst vaag. Alleen in Vlaanderen geboren kunstenaars? Of ook veel later in het Noorden uit al lang geleden aangekomen emigranten geboren? Is bijvoorbeeld Frans Hals nog als een Vlaams schilder te beschouwen? Het gevolg van deze dubieuze selectie is dat men zich tevens gaat afvragen in hoeverre het beeld van de ontwikkeling binnen bepaalde genres niet vertekend is weergegeven. Zo valt bij de bespreking van de burgerlijke interieurs op, dat er alleen duidelijk Zuidnederlandse voorbeelden worden genoemd, terwijl Holland wat dit soort schilderijen betreft nog wel iets te bieden had. Een ander voorbeeld: naast Hals wordt bij de vervaardigers van portretten onder meer ook Thomas de Keyser betrokken. Maar deze heeft vanaf zijn geboorte verder zijn hele leven in Holland en met name in Amsterdam gewoond.

Briels tracht bovendien een schets te geven van een algemeen cultuurbeeld dat in de afbeeldingen op de schilderijen tot uitdrukking komt, want deze gedijen volgens hem alleen als er een correlaat met de werkelijkheid aanwezig is. Hij verbindt de groei van de schildersproductie met de economische welvaart in het Noorden en met het zich steeds duidelijker manifesterende burgerlijke bewustzijn, dat zich zou afzetten tegen andere gedragscodes. De Republiek was naar zijn oordeel een standenmaatschappij waar aristocratiseringsverschijnselen zich steeds sterker manifesteerden. Het is echter zeer twijfelachtig of men de nog open en beweeglijke samenleving van vóór 1630 aldus mag karakteriseren. Een dergelijk probleem van ontwikkeling en chronologie doet zich ook voor bij Briels' opvatting van het lange termijnperspectief. Onder invloed van het humanisme en de 'emancipatie' van het denken over de mens uit het theologisch-scholastische kader komen volgens hem mettertijd de empirische benadering en zintuigelijke waarneming steeds duidelijker tot uiting. Zo ging men de techniek van het perspectief beter beheersen en zag de mechanische kanten van verschijnselen in de wereld. Die tendens was ook te onderkennen in de beeldtaal, waar het allegorische en intellectualistische plaats maakte voor metaforische en realistische elementen. Telkens illustreert Briels dat aan de

hand van bepaalde soorten schilderijen zoals waar bijvoorbeeld het zelfstandige vruchtenstillen groeide uit een onderdeel van het iconografisch grotere geheel. Er is dan volgens hem zelfs sprake van een verandering in het menselijk bewustzijn. Natuurlijk vervalt de auteur daarbij niet in de oude opvattingen over het realisme in de zeventiende-eeuwse Nederlandse kunst, want Briels bespreekt uitgebreid de problemen van *topoi* en kent de eigentijdse theorie over het gewenste resultaat. De vraag is echter gewettigd of de inderdaad aanwezige praktische kanten van de ontwikkeling van het Nederlandse natuurwetenschappelijke denken, zoals dat bijvoorbeeld bij Stevin tot uiting kwam, als representatief voor de hele beschouwing van de realiteit in de Nederlandse cultuur mogen worden gezien. Was niet het Aristotelische denken met zijn kwalitatieve benadering van fenomenen gedurende vele decennia van de zeventiende eeuw oppermachtig en moest de hele Cartesiaanse ervaring niet nog komen alvorens het empirisme in de tweede helft van dezelfde eeuw moeizaam ingang vond?

Kunnen er dus bij interpretaties in het tekstgedeelte hier en daar nogal wat vraagtekens worden gezet onvoorwaardelijke bewondering overheerst waar het de keuze van de afbeeldingen door de auteur betreft. Niet alleen vanwege de schitterende kleurendruk waarmee zij weergegeven worden, maar vooral vanwege het feit dat zij grotendeels volstrekt onbekend zijn. Uit particuliere verzamelingen, de kunsthandel en musea werd een collectie bijeen gegaard, die het bekijken van dit royaal uitgevoerde boek tot een groot genoegen maken.

E. O. G. Haitsma Mulier

R. Weemaes, *Visitatieverslagen van Karel Maes, bisschop van Gent. Diarium mei-juni 1611* (Brussel: Koninklijke commissie voor geschiedenis, 1987, 11 + 289 blz.).

De uitgave van de visitatieverslagen van Karel Maes, vierde bisschop van Gent van 1609 tot 1612, door R. Weemaes betekent ongetwijfeld een belangrijke aanwinst voor de studie van de beginfase van de contra-reformatie in het bisdom Gent. Twee belangrijke aspecten van het parochielevens worden in deze visitatieverslagen zeer grondig toegelicht: enerzijds de materiële toestand van de parochiale infrastructuur, vooral de kerkgebouwen en hun uitrusting, en anderzijds het pastorale werk, de geestes- en geloofsijver van priesters en parochiepersoneel en de geloofspraktijk van het volk. De vraag waarom precies hieraan de meeste aandacht besteed werd, wordt door Weemaes niet echt beantwoord. Het ligt nochtans voor de hand dat bij de bisschoppelijke visitaties vooral gelet werd op die zaken waarop ook beleidsmatig de nadruk lag. Uit vroeger studiewerk van onder meer M. Cloet en M. Therry over de katholieke hervorming in de bisdommen Gent en Brugge bleek duidelijk dat onder impuls van de bisschoppen hier in de eerste helft van de zeventiende eeuw vooreerst werk gemaakt werd van het uitbouwen van een degelijke kerkelijke infrastructuur (heropbouwen van verwoeste of verwaarloosde kerkgebouwen; herstellen of vernieuwen van de kerkuitrusting; reorganiseren van de financiële structuur van de parochies) en in tweede instantie vooral gestreefd werd naar het verbeteren van de pastorale praktijk (sacramentenbediening; catechismusonderricht; naleven van algemene voorschriften) en het morele gedrag van de parochiepriesters. De bisschoppelijke visitatieverslagen waren essentiële basisinformatie bij het uitstippelen van dit beleid.

Het spreekt vanzelf dat de bisschoppelijke visitatieverslagen eersterangsbronnen zijn voor wie belangstelling heeft voor de volkscultuur, de volksmentaliteit, het onderwijs, de armoede en de criminaliteit, de positie van de reformatie en de gevolgen van de oorlogstoestand op het